

**AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL**

PEER REVIEW & INDEXED JOURNAL
Email id : aiirpramod@gmail.com
www.aiirjournal.com

**SPECIAL ISSUE No. 90
Volume - 01**

Literature, Society and Culture

**SPECIAL ISSUE PUBLISHED BY
AAYUSHI INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL**

Peer Review & Indexed Journal | Impact factor 7.149
Email id : aiirpramod@gmail.com
www.aiirjournal.com
Mob. 8999250451

Executive Editor
Dr. P. B. Patil
Principal,
Karmaveer Hire, Arts, Science, Commerce
and Education College, Gargoti

Co-Editor
Mr. Rajratna S. D.
Dr. Dewale Y. D.
Dr. Desai S. B.
Mr. Chitrakar R. A.

Chief Editor
Prof. Pramod Tandale

**Aayushi International Interdisciplinary
Research Journal (AIIRJ)**

Peer Reviewed And Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.149

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

Literature, Society and Culture

(Special Issue No.90)

Chief Editor

Mr. Pramod P. Tandale

Executive Editor

Dr. P.B.Patil

Principal,

Karmaveer Hire Arts, Science, Commerce and Education College, Gargoti

Co-Editor

Mr. S.D.Rajratna

Dr. Y.D. Dewale

Dr. S.B. Desai

Mr.R.A.Chitrakar

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.90

27th March 2021

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the

Volume 01

Sr.No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Mr. S.D. Rajratna	Socio-Political Issues in Margie Orford's Crime Novel, Like Clockwork	1
2.	Chandrakant K. Chevan	The struggle and suffering in Hemingway's 'The old man and the sea'	5
3.	Dr. Madhavi Pawar	The Fractured Identity That Long Silence	8
4.	Dr. Uttam Ramchandra Patil	Literature: A Gateway to Social Change	10
5.	Dr. Prashant Kale	A Study of Reading Habits of B.Ed. Teacher Trainees	11
6.	Dr. A. S. Arbole	Society and Symbols Depicted in the Novel <i>Train to Pakistan</i>	12
7.	Mrs. Jadhav Jyoti Mohan	Provincial Customs and Attitudes Dictate the Future of Children in Anita Desai's Novel <i>Fasting, Feasting: A Social Study</i>	20
8.	Mr. Sorate J.B.	Role Of Literature in Social Change	23

Marathi Language

9.	प्रा.डॉ.आनंद वारके	सामाजिक चळवळी आणि राजन गवस यांच्या कादंबऱ्या	25
10.	प्रा. डॉ. सुभाष पाटील	मराठीतील आदिवासी साहित्य प्रवाह	31
11.	डॉ. कुंडलिक विंधू पारधी	सामाजिक चळवळी आणि आदिवासी साहित्य	38
12.	डॉ. लता पां. मोरे	'ज्याचा त्याचा प्रश्न'मधील स्त्रीवादी दृष्टिकोन	42
13.	प्रा.चिंतामण दुंडा धिंदळे	सामाजिक चळवळी आणि आदिवासी कविता	47
14.	डॉ. योगिता मारुती रांधवणे	नव्यदोत्तर ग्रामीण कादंबरीतील बदलेली ग्रामीण मानसिकता	52
15.	प्रा. आशालता नारायण खोत	मराठी कादंबरीतील बदलते चित्रण (बनगरवाडी)	55
16.	प्रा. सुजाता संजय चौपडे	'सूड कयेची नायिका जानकी चा ज्वालाप्रसाद पर्यंतचा प्रवास	60
17.	प्रा. मोहन बाबुराव चव्हाण	सामाजिक चळवळी आणि ग्रामीण कथा	65

सामाजिक चळवळी आणि आदिवासी कविता

प्रा.चिंतामण दुंदा थिंदळे

रयत शिक्षण संस्थेचे,

राधाबाई काळे महिला महाविद्यालयात

जि. अहमदनगर

एरलश्र- cddhindale@gmail.com

प्रास्ताविक

महाराष्ट्रातील ख्रिस्ती मिशनरीतर्फे संस्थेचे शैक्षणिक व आरोग्यविषयक कार्य, ठाणे जिल्हयातील 'कल्याण' चर्च ऑफ ब्रेदरेन मिशन' या अमेरिकन संस्थेतर्फे रेन्हरंड अॅडॅम एबी यांनी इ.स.१९०३ साली वारली आदिवासीकरीता दवाखाना उघडला होता. याच मिशनतर्फे शिक्षणाचे कार्य सुरू झाले. याशिवाय पुणे, नाशिक, धुळे, विदर्भातील चंद्रपूर, गडचिरोली या सर्व प्रादेशिक भूभागात ख्रिस्ती मिशनरींनी सेवाभावी वृत्तींनी आदिम जमातींची सामाजिक गरज लक्षात घेऊन त्यांच्या उत्थानाचे कार्य केले. या सर्व प्रक्रियेतून कळत-नकळत आदिवासी जागृतीची चळवळ अधिक विकसित होत गेली. एतदेशियांपैकी नामदार गोपाळ कृष्ण गोखले (भारत सेवक समाज) पू. ठक्करबाप्पा (भिन्न सेवा मंडळ) पालघरचे वि.वा ऊर्फ बाबासाहेब दांडेकर, बोडीचे आचार्य भिसे (आदिवासी सेवा मंडळ, मुंबई) बाळासाहेब खेर, म. गांधीजींची समाजसेवेची प्रेरणा घेऊन काकासाहेब बर्वे, शंकरराव ठकार, दादासाहेब बिडकर, भाऊसाहेब हिरे, डॉ. ए. के. मोरे, कोंडू भारती बोकड (जूजर) गोपाळराव कडू, ओंकार होळक्या पाडवी, मारोती महादेव केंगले, नागपूर विदर्भाकडील पंचमबाबू मडावी.

भारतीय संविधानाने भारतीय नागरिकांना जे संरक्षण आणि हक्क दिले ते सर्वसामान्य आदिवासीलाही प्राप्त झाले. विशेष म्हणजे आदिवासींची विशिष्ट परिस्थिती लक्षात घेता त्यांना संविधानाद्वारे विशेष संरक्षण व अधिकारही मिळाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व पू. ठक्करबाप्पा यांच्यासारख्या द्रष्ट्या नेत्यांचे हे ऋण आदिवासी कधीही उतराई होऊ शकणार नाही. आदिवासी जंगली आणि अशिक्षित, अडाणी आहेत. त्यांना सर्व हक्क व अधिकार प्रदान करावेत की नाहीत ? त्यांना त्यांचा वापर करता येईल का नाही ? असाही त्याकाळी एक विचार प्रवाह होता. परंतु थोर नेत्यांच्या प्रयत्नांमुळे हा विचार प्रवाह निर्माण झाला तिथेच संपला. परिणामतः संविधानाद्वारे आदिवासींची शैक्षणिक, आर्थिक आणि सामाजिक मागासलेपणातून सोडवणूक करण्याचे सर्व थरावर प्रयत्न सुरू झाले. जरी खरे असले तरी आदिवासींचे जे जटिल प्रश्न होते, विशेषतः जमीन, जंगल, सावकारी शोषण त्यांची तातडीने सोडवणूक होण्यापरिस्थिती निर्माण होऊ न शकल्याने देशभर आदिवासींनी चळवळी, लढे आणि संस्था संघटनांद्वारे जन आंदोलने सुरू केली. आणि जमिनीवरील हक्क प्रस्थापित करण्यासाठी व अन्याय, अत्याचार आणि शोषणा विरुद्ध आवाज उठविण्यासाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळात अनेक चळवळी आणि लढे उभे राहिले. या चळवळींचा इतिहास आणि त्यावर आधारीत ललित साहित्याची निर्मिती हा खरं म्हणजे आदिवासी साहित्याचा ठेवाच ठरेल. त्यात प्रामुख्याने बिरसा मुंडाची चळवळ, बिहारमधील ताना भगत चळवळ, बस्तरच्या आदिवासींचा लढा, तेलंगणातील आदिवासी लढा, गोंड आणि कोलामांचा आदिलाबादमधील लढा, कोयांचा लढा, ओरिसातील कोरापूटचा लढा, नागाचा लढा, मुंडा आदिवासींची सरदारी चळवळ, मनिपूरचा लढा, मुंबई राज्यातील वारली लढा, सावकार जमीनदारांविरुद्ध लाल बावट्यांची चळवळ, जुआंग रिबेल्स, जोरिया नाईक रिहोल्स, १९३७ सालचा जंगल सत्याग्रह, गुजरातमधील भगत मुळमॅट आणि आप की जय अस्तीत्ववादी चळवळ, संताळ परगण्यातील संताळी लढे, लुशाई टेकड्यातील मिझोंच्या चळवळी, चणकापूरचे बंड इत्यादींचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात झालेल्या या चळवळी आणि लढ्यांनी आदिवासींचे प्रश्न सुटले असे नाही. परंतु स्वातंत्र्यानंतरच्या पूर्वार्धात ह्या चळवळींचा शोषभाग आणि नव्याने चळवळी उभ्या राहिल्या. अनेक आंदोलने झाली. त्यात आदिवासींची अस्मिता, अस्तित्व आणि प्रादेशिक स्वातंत्र्यतेचे लढे आणि चळवळी अग्रस्थानी होत्या. याशिवाय अलीकडील काळात आदिवासी जमातीत जन्म घेऊन समाजसेवेचा वसा घेणारे अनेक समाजसेवक व कार्यकर्ते यांनी आदिम जमातींना शैक्षणिक सुविधा पुरविल्या आहेत. महाराष्ट्रातील शासन संस्थेनेही आदिवासी उपाय योजनेच्या माध्यमातून त्यांचा

जीवनस्तर उंचावण्याचा प्रयत्न केला आहे. याशिवाय महाराष्ट्रातील डाव्या विचारसरणीच्या आश्रयाखाली येऊन घुळे येथील कॉ. शरद पाटील यांच्या मार्गदर्शनाखाली नजूबाई गावीत व वाहरु सोनवणेसारखी प्रतिभावंत लेखक मंडळी उदयास आली आहेत. वरील सर्वोच्च अधिक परिश्रमातून, समाजसेवेतून आदिवासी मुक्ती चळवळ आणि पर्यायाने आदिवासी कविता निर्माण झाली आहे.

मराठी साहित्यात १९६० नंतर दलित व ग्रामीण असे साहित्य प्रवाह निर्माण झाले. त्यांच्याकडून आदिवासींच्या खूप अपेक्षा होत्या परंतु ते साहित्य त्या पूर्ण करू शकले नाही. त्यामुळेच आदिवासींची आपला वेगळा प्रवाहा निर्माण करण्याच्या दृष्टीने पावून उचलून १० व ११ नोव्हेंबर १९७९ साली प्रा. विनयाक तुमराम यांच्या पुढाकाराने व भराणी दुर्गावती' वाचनालयाच्या वतीने पहिले आदिवासी साहित्य संमेलन चंद्रपूर जिल्ह्यात भद्रावती' या गावी भरविण्यात आले. व या निमित्ताने आदिवासी साहित्याचे स्वतंत्र दालन मराठी साहित्यात उघडले गेले. त्यानंतर दुसरे आदिवासी साहित्य संमेलन श्री राजाभाऊ राजगडकर यांच्या पुढाकाराने २३ मे १९८२ रोजी यवतमाळ जिल्ह्यात भवणी' या गावी घेण्यात आले. या साहित्य संमेलनाच्या उदघाटन प्रसंगी चळवळी विषयी शिवाजीराव मोघे म्हणतात की, "निसर्गाशी समरस होऊन आदिवासी आनंदात राहतो. वाघाशी मुकाबला करताना भित नाही. पण शहरातील उच्चभू अधिकाऱ्यांची त्याला भिती वाटते. शेकडो वर्षांपासून जपलेला साहित्यसाठा रानावनात आहे. साहित्य संमेलनापासून प्रेरणा घेऊन त्यातील अनिष्ट ते काढून सोज्वळ व चांगले साहित्य प्रकाशात आले पाहिजे आदिवासी साहित्य चळवळ ही केवळ साहित्यापुरती मर्यादित नाही तर ती आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी आहे. त्याद्वारे मार्गदर्शन मिळाले पाहिजे." १ स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातच आदिवासीतीच्या शैक्षणिक विकासाचा वेग खऱ्या अर्थाने वाढलेला दिसतो. शिक्षणाचे महत्त्व पटल्यावरून म्हणा अथवा सामाजिक सर्वंकष मदतीसाठी ज्या शिक्षणसंस्था उभारल्या त्या संस्थातून म्हणा, अनेक आदिवासी कार्यकर्त्यांनी शिक्षणसंस्था उभारल्या. त्या संस्थांमधून शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेले शेकडो आदिवासी तरुण उच्च पदांवर असलेले आज पाहावयास मिळतात. डॉ. विनायक तुमराम हयांनी १९७८ साली ग्रंथाल्याची चळवळ उभारून भद्रावती, जिल्हा चंद्रपूर येथे भराणी दुर्गावती वाचनालय' नावाचे पहिले वहिले वाचनालय सुरू केले. तर १९८१ साली भएकलव्य शिक्षण प्रसारक मंडळ' स्थापन केले. १९८५ साली तेलवार येथे भगवान पेरसापेन ग्रंथालय' स्थापन केले. महिलांसाठी १९८६ साली, आदिवासी महिला विकास ग्रंथालय' अशा अनेक संस्था स्थापन करण्यात आल्यामुळे आदिवासी तरुणवर्ग वाचन आणि लेखनाकडे वळल्याचे दिसून येते. यानंतर पाच वर्षांनी ६ व ७ जून १९८७ साली तिसरे आदिवासी साहित्य संमेलन नांदेडजिल्ह्यात किनवट' या गावी श्री. राम भिराशे यांनी आयोजित केले होते. त्यानंतर चौथे आदिवासी साहित्य संमेलन १९८९ यावर्षी आदिवासी साहित्यिकांचे दोन मेळावे गडचिरोली येथे डॉ. सुभाष सावरकर यांचे अध्यक्षतेखाली १८ व १९ फेब्रुवारी १९८९ रोजी भरविला होता. तर दुसरा मेळावा पांढरकवडा येथे ८ मे १९८९ रोजी आदिम' चे लेखक डॉ. भाऊ मांडकर यांचे अध्यक्षतेखाली संपन्न झाला. या दोन्ही मेळाव्यांचे अध्यक्ष बिगर आदिवासी साहित्यिक व अभ्यासक होते. दुसऱ्या मेळाव्याचे उदघाटकही डॉ. जयंतराव धावडे हे बिगर आदिवासी होते. त्यामुळे ६ व्या आदिवासी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणात कवी भुंजग मेश्राम म्हणतात की, "आपल्याला आपली वाट, आपली दिशा निश्चय करणे महत्त्वाचे आहे. आदिवासी साहित्य कृतीशील बनवून त्यास आत्मसन्मानाच्या चळवळीशी जोडणे आवश्यक आहे. आम्हांला आदिवासींच्या आत्मसन्माची चळवळ तीव्र करायची आहे. आदिवासी साहित्य हे तिचे अविभाज्य अंग आहे." २ भुंजग मेश्राम यांनी जे मत व्यक्त केले आहे त्याचा परिणाम आदिवासी कवितेवर नक्कीच झालेला आहे. त्यामुळेच वाहरु सोनवणे' यांच्या स्टेज' नावाच्या कवितेतून मांडलेले आहे. ते लिहितात.

"आम्ही स्टेजवर गेलो नाही.

आणि आम्हाला बोलावलही नाही

बोटाच्या इशान्याने

आमची पायरी आम्हाला दाखवून दिली

आम्ही तिथंच बसलो.....

ते आले नि स्टेजवर गेले

आमचेच दुःख आम्हाला सांगत राहिले

आम्ही चुळबुळलो.....

आपणास परिचय होतो. हे ऐतिहासिक वास्तव विसरून चालणार नाही."६ असे मत आदिवासी अभ्यासक विनायक तुमराम नोंदवतात वरील अभ्यासकांच्या मताचा विचार करून आदिवासी काव्यातून चळवळीचे सूर येतात. आदिवासींच्या शिक्षणातील समस्या मांडतानां, कधी तरी भरणाऱ्या शाळेचे वर्णन पुरुषोत्तम आगाशे' आपल्या कवितेत करतात.

"ऐसी इधली शाळा
नाही खडू नाही फळा
हवेशीर इधल्या भिंती
छपराला लागते गळती
पोर इथं शिकायला जाती

कधीतरी मास्तर आल्यावरती..''७

आदिवासींच्या समस्या कवितेतून मांडण्यामागील प्रेरणा ह्या चळवळीच्याच असल्याचे लक्षात येते. म्हणूनच कवितेतून आदिवासी कुपोषण, दारिद्र्य, आरक्षण, स्त्रियांवरील अन्याय, अत्याचाराचे चित्रण कविनी केल्याचे पाहावयास मिळते. आदिवासी कविता हा आदिवासी हा आदिवासी जीवनाचा आरसाच आहे. कवितेतून आदिवासी कवींनी सूचकपणे यथार्थवादी दृष्टिकोनातून आदिम भावना मांडून नवआदिवासी कवींनी एक दिशाव प्रेरणा देण्याचे काम केले आहे. आदिवासी कवींची कविता असल आदिमत्व प्रकट करते व ती विविध भाषिक सौंदर्यांनी नटलेली आहे. आदिवासी साहित्याबरोबरच आदिवासी संस्कृतीचे जतन व संवर्धन आदिवासी चळवळीने आवश्यक आहे. त्यासाठी आदिवासी कविनी प्रयत्न केले आहे. आदिवासींच्या शोषण मुक्तीचा विचार आदिवासी चळवळीने आणला आहे. त्याचा परिणाम, प्रभाव कवितेवर असल्याचे दिसून येते. नवसमाज निर्माण करण्यासाठीचे सामर्थ्य आदिवासी साहित्य परिषद व आदिवासी चळवळीत प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे नवोदीत आदिवासी कविच्या काव्यातून नवा विचार पुढे येतो आहे. आदिवासी समाजातील मुक्या भावनांना व्यक्त स्वरूप देण्यासाठी चळवळीनी प्रयत्न केले आहे. अशा प्रकारे आदिवासी चळवळी आणि कवितेचा सहसंबंध असल्याचे दिसून येते.

आदिवासी साहित्याची निर्मिती ही स्वातंत्र्योत्तर काळातील आहे. त्याअगोदर आदिवासी साहित्य नव्हते, असे नाही. मात्र, मुळातच हा समाज आणि साहित्य स्वातंत्र्यापूर्वी आणि स्वातंत्र्यानंतरही मोठ्या प्रमाणात उपेक्षित राहिला आहे. अर्थातच जाणूनबुजून उपेक्षित ठेवले, हे या उपेक्षित राहण्यामागचे कारण आहे. १९७५ पासून आदिवासी साहित्य खऱ्याअर्थाने पावले टाकत आलेला पहावयास मिळतो. आदिवासींच्या धार्मिक व सामाजिक रूढी परंपरागत निसर्गपूजेतून निर्माण झाल्या आहेत. निसर्गातील जे जे निरनिराळे गूढ, अनाकलनीय ते सर्व पूजनीय असं ते मानतात. आकाशात चमकणारी चीज, चंद्र, सूर्य, प्रचंड वृक्ष, वाघ, सिंह, साप, विंचू अशा निसर्गनिर्मित सजीव-निर्जीव वस्तुंची आणि प्राण्यांची ते पुजा करतात, त्यांच्यात हिरवा, हिमाई, वनदेव, बडादेव, गावदेव, कणसरी, धरतरी, वाघदेव, वाघिया, चित्ता, डोंगरदेव अशा निसर्गातून झालेल्या देवतांचीही पूजा केली जाते. त्यामुळेवास्तविक 'आदिवासी साहित्य' हे खऱ्या अर्थाने. साहित्याचे मूळ आहे. त्याचा कर्ता कोण हे कोणाला सांगता येत नाही. वेदाचा कर्ता कोण हे कुठे सांगता येते कुणाला ?वेद ब्रह्म्याच्या मुखातून प्रगट झाले असे सांगतात, म्हणून ते परिपूर्ण आहे असे मानले जाते. 'वेद वाक्य प्रमाण' असे मानण्याचा प्रघात जनमाणसांत त्यामुळेच रूढ झालेला आहे. आदिवासींच्या अभिजात जनसाहित्याच्या विशेषतः आदिवासींच्या लोककथा, लोकगीते, जानपदगीते, गुराखी गीते, देव-देवतांच्या, मनुष्य - प्राण्याच्या उत्पत्ती आणि मरण्याच्या कथा, जनव्यवहाराचे वाद संवाद, घात-प्रघात, बोलण्या-चालण्याचे अडाखे, म्हणी आणि वाक्प्रचार हा आदिवासी साहित्याचा आद्य प्रकार म्हणता येईल. त्यांचा उगम कुठे झाला, केव्हा झाला, त्याचा कर्ता कोण हे कुणाला सांगता येणार नाही. आदिवासी मात्र अनादी काळापासून या साहित्यावर जगाला आहे. अनादी काळापासून त्यांचे हे मौखिक साहित्य एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे केवळ मौखिक परंपरेने चालत आलेले आहे. खरेतर त्यांचे हे साहित्य अक्षरवाङ्मय आहे. परंतु आजचे आदिवासी साहित्यिक त्याला विसरून गेले आहेत. या निमित्ताने त्याची आठवण मी करून देऊ इच्छितो. या मौखिक वाङ्मयाचा शोध घेण्याची, विकास करण्याची, त्यातील शब्द सौंदर्य, लालित्य, भावना प्रधानता, शृंगार, प्रेम आणि निसर्गाशी विलीन होण्याची व त्यात स्वतःला विसरून जाण्याची क्रिया

साहित्य प्रेमींना सुस्पष्ट झाली पाहिजे आणि हे उत्तरदायित्व आजच्या आदिवासी साहित्य संमेलनाला जमणाया साहित्यिकांवर आहे. आदिवासी कवितेच्या प्रेरणा शोधतांना, निसर्ग हीच पहिली प्रेरणा असल्याचे सांगता येईल. प्रस्थापित भौतिकदृष्ट्या प्रगत अशा संस्कृतीपासून अलिप्त असलेला, निसर्ग ज्याच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे, कृत्रिम, तथाकथित सुसंस्कृत वातावरणापासून दूर राहून स्वाभाविक नैसर्गिक जीवन व्यतीत करणारा आणि किमान प्राथमिक गरजांपासून वंचित ठेवण्यात आलेला जो आदिवासी समाज आहे त्या समाजातून जिरीने प्राप्त परिस्थितीशी संघर्ष करीत आदिवासींच्या व्यथा-वेदनांची दाहकता आदिवासी कविते तून मांडली आहे.

समारोप -

स्वातंत्र्योत्तर सामाजिक चळवळीचा विचार केला असता. आदिवासी साहित्य प्रवाहाची सुरुवात ही आदिवासी कवितेनी झालेली आहे. नव्या जगाची नवीन अनुभवविश्वाची भर घातली गेली आहे. अन्याय, अत्याचार विरुद्ध आवाज उठवला आहे. आदिवासी कला, संस्कृती, निसर्ग यांची ओळख येथील प्रस्थापित समाजाला करून देण्याचे काम कथा, कविता, कादंबरी आणि नियतकालिकांनी केले आहे. त्यामुळे मराठी साहित्य समृद्ध होण्यास नक्कीच मदत झाली आहे.

संदर्भ आणि टिपा -

१. वाल्हेकर ज्ञानेश्वर, आदिवासी साहित्य: एक अभ्यास, स्वल्प प्रकाशन औरंगाबाद. प्र.आ. २००९. पृ. २५.
२. वाल्हेकर ज्ञानेश्वर तत्रैव. पृ. २५.
३. सोनवणे वाहरु, गोघड, सुगावा प्रकाशन पुणे. प्र.आ. १९८७.
४. घोडडेकाळूराम, 'आदिवासी साहित्याचा आदिवासी चळवळीशी समन्वय', हाकारा, जानेवारी- जून १९९१ पृ. ३९.
५. तुमराम विनायक, 'साहित्याचा युगप्रवास' हाकारा, जुलै-सप्टेंबर १९८३. पृ. १७.
६. तुमराम विनायक, आदिवासी साहित्य : स्वल्प आणि संकल्पना स्वल्प प्रकाशन, औरंगाबाद प्र.आ. १५ नोव्हेंबर २०१२. पृ. ५
७. आगाशे पुरुषोत्तम, 'हाकारा', जुलै-सप्टें. १९९५. पृ. १७.

ISSN 2349-638X

www.airjournal.com